

*Рижкова В. В.,**кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри прикладної лінгвістики
гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету імені М. С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»**Шейн І. О.,**здобувач II курсу магістратури
гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету імені М. С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»*

ЛЕКСИЧНІ КОНОТАЦІЇ НАЗВ ПРИРОДНИХ ЯВИЩ У МОВНИХ КУЛЬТУРАХ СВІТУ

Анотація. Статтю присвячено зіставному аналізу лексичних конотацій назв природних явищ у мовних культурах України, Німеччини та англійських країн (США, Велика Британія).

Особливу увагу приділено поняттю лексичної конотації як багатогранному мовознавчому явищу, що відтворює культурно-символічні та емоційні аспекти мовної свідомості. Схарактеризовано підходи українських та закордонних учених до тлумачення поняття «конотація».

У контексті зіставного аналізу лексичних конотацій ґрунтовно розглянуто лексичні одиниці, що є назвами природних явищ, а саме конотеми «небо», «вода», «вогонь», «дош», «вітер», «хмари». У ролі ілюстративного матеріалу використано лексичний масив фразеологічних зворотів, сталих висловів та асоціацій в українській, німецькій та англійській мовах.

Для досліджених конотем виявлено спільні та відмінні конотаційні значення, які відтворюють особливості того, як саме представники різних культур сприймають природні явища. Схарактеризовано, яким чином цей процес закріплюється в живій мові. Наголошено на особливій ролі культурного й соціального контекстів під час зіставного аналізу лексичних конотацій.

Описано спосіб добирання ілюстративного матеріалу, що в результаті досить об'єктивно відтворюватиме сутність досліджуваного предмета. Зроблено акцент на способі представлення результатів дослідження, які можна використати у практичних цілях, зокрема освітньому процесі.

Для подальших досліджень запропоновано спосіб систематизації набутих результатів у форматі, придатному для використання у навчальному процесі під час вивчення низки дотичних гуманітарно-мовознавчих дисциплін.

Описано досвід укладання довідника лексичних конотацій, структуру цього довідника й особливості оформлення. Обґрунтовано доцільність використання таблиць та позначення матеріалу за допомогою кольорів для якіснішого візуального сприйняття інформації.

Схарактеризовано перспективи подальших досліджень у сфері зіставного аналізу лексичних конотацій мовних культур світу в контексті викладання наукових дисциплін.

Ключові слова: конотація, аналіз, природне явище, контекст, довідник, викладання, освітній процес.

Постановка проблеми. Будь-яка жива мова зазнає суттєвого впливу особливостей світогляду суспільства. Значною мірою цей процес відтворюють лексичні конотації, дослідження яких становить суттєвий науковий інтерес. Попри наявність ґрунтовних теоретичних досліджень явища лексичних конотацій, аспект зіставного аналізу та систематизації даних все ще недостатньо опрацьований. Зі свого боку, якісно структурована інформація щодо лексичних конотацій у різних культурах може слугувати значним внеском у низку гуманітарно-лінгвістичних наук.

Аналіз досліджень. Конотація як науковий термін має тривалу історію становлення та розвитку. Від початку це явище розглядають як філософське, згодом – семіотичне поняття. Вже за часів граматики Пор-Рояль конотація стає мовознавчим терміном [1, с. 191]. Дж. Міл був одним із перших учених, хто комплексно розглядав конотації у логіко-філософському аспекті. К. Бюлер та Р. Барт зробили суттєвий внесок у дослідження теоретичного аспекту явища лексичних конотацій.

Л. Блумфілд сформулював тлумачення конотації в сучасному розумінні. Зі свого боку, вітчизняні вчені, як-от Л. Мацько, Т. Шульга, Т. Сіроштан, М. Кочерган, І. Мариненко, Ю. Шовкопляс, С. Єрмоленко та інші, досліджували вузькоспеціалізовані аспекти конотацій на зразок: історія становлення терміна, особливості визначення, гумористична конотація тощо.

Мета статті. Мета статті полягає в тому, щоб виконати зіставний аналіз лексичних конотацій назв природних явищ на матеріалі мовних культур України, Німеччини та англійських країн. Під час дослідження роль ілюстративного матеріалу відіграє масив фразеологічних та сталих зворотів.

Окрім цього, стаття скерована на те, щоб запропонувати спосіб опрацювання значного масиву лексичного матеріалу в контексті дослідження лексичних конотацій та його подальшої систематизації.

Виклад основного матеріалу. У контексті зіставного аналізу лексичних конотацій важливо приділити увагу безпосередньо визначенню терміна *конотація*, зважаючи на його комплексність та багатогранність.

Сучасний англійський фахівець Г. Гартман тлумачить термін конотація як «аспект значення слова або фрази, що пов'язано»

ний із суб'єктивним емоційним підтекстом, який він викликає» [2, с. 28].

Зі свого боку, С. Булон розглядає конотацію у контексті навчального процесу і визначає цей термін як асоціації зі словом, що відомі носію мови, але водночас невідомі людині, яка тільки вивчає мову, оскільки «ці асоціації тісно пов'язані з культурою, і їх неможливо передати за допомогою стандартної словникової статті» [3, с. 27].

Досить вичерпним можна вважати визначення американського мовознавця Л. Блумфілда. На його думку, конотація є додатковим відтінком значення, що обумовлений певними соціальними, локальними, технічними та культурними особливостями мовців [4, с. 152].

Не менш вдалим є термін, що запропонувала українська вчена І. Мариненко. На її думку, конотація – це додаткові смислові та стилістичні відтінки, які нашаровуються на основне значення слова у процесі його функціонування в мові та надають йому емоційного, експресивного забарвлення [5, с. 7].

Природно, що конотації утворюються внаслідок сприймання та образного уявлення. Зі свого боку, це уявлення постає внаслідок конкретно-чуттєвого сприйняття мовців, унаслідок якого виникають предметні значення загального і конкретного. Саме таким чином конотація закріплюється у живій мові.

Оскільки конотації – це значною мірою емоційні, культурні та символічні значення, назви явищ природи є однією з тих категорій лексики, де додатковий зміст проявляється найгостріше.

Природні явища відігравали вкрай важливу роль у різних царинах людського життя на всіх етапах його розвитку. Природа й погодні умови стали вирішальним чинником для успішної господарської діяльності людини, вплинули на її культуру та релігійні практики.

Таким чином, лексичні одиниці на позначення природних явищ – важлива категорія слів, що мають чимало додаткових конотаційних нюансів залежно від культурного контексту. Аналіз цих нюансів дає можливість зрозуміти, яким чином представники різних культур взаємодіяли з природою, трактували природні процеси, і яким чином ці судження відтворилися у мові.

Належним чином варто розглянути такі назви природних явищ, як небо, вода, вогонь, дощ, вітер та хмари.

Для культур України, Німеччини та англомовних держав небо є важливим і багатограним символом, що уособлює матеріальні та духовні аспекти. Історичний чинник розвитку зазначених країн свідчить про тривалий період динамічного розвитку релігійних уявлень щодо світу і перехід від язичництва до християнства. В обох випадках небо відіграло суттєву роль як символ зв'язку між земним і загробним життям.

Унаслідок впливу релігійних переконань у всіх розглянутих культурах є чітка тенденція сприймати небо як конотацію духовності та смерті. Про це виразно свідчать звороти щодо асоціювання неба з місцем, де перебувають душі померлих. Це супроводжують такі приклади: *душа відлетіла в небо*, *поти в небо*, *gone to the big something in the sky*, *in den Himmel kommen*.

В українській і німецькій мовах наявні конотації неба як місця потойбічного життя, а в англійській це фразеологічний евфемізм на позначення смерті. Можна зробити висновок, що конотема *небо* відіграє роль певного метафізичного простору, куди потрапляють душі людей.

Інший важливий аспект конотеми *небо* пов'язаний з позитивними конотаціями, що виражають щастя, радість і надію. Український фразеологізм *сьоме небо* свідчить про сприйняття цього явища як найвищого ступеня радості. Схожий образ є в німецькому вислові *hängt der Himmel voller Geigen*, що означає стан ейфорії. В англійській мові аналогічну ідею можна знайти у вислові *the sky is the limit*, що означає необмежені можливості.

Окрім позитивних конотацій, небо також має і негативні додаткові значення, відтворюючи труднощі та розчарування. В українській культурі вислів *небо коптими* вживають для опису людини, що живе бездіяльно та марнує час. Подібним за змістом є англійські вислови *castles in the sky* та *pie in the sky*, що означають марні надії та нереальні очікування. У німецькій мові вислів *aus allen Himmeln fallen* означає стан раптового розчарування та втрати надій.

Таким чином, в культурах України, Німеччини та англомовних держав загальна картина конотацій неба є подібною, що свідчить про високий рівень їхньої універсальності.

Втім, менш універсальними є конотації води – багатозначного символу, який відіграє важливу роль у культурах багатьох народів. Поширена конотація цього явища в Україні – асоціація зі змінами та плінністю, що найвлучніше відтворено у висловах *плисти за течією, як водою змилло, поти у воду* тощо.

Вода має глибокий зв'язок з емоційним і психічним станом людини. Її часто використовують для опису внутрішніх переживань та взаємостосунків.

Український фразеологізм *як у воді намочений* означає пригнічений стан. Німецький вислів *nah am Wasser gebaut haben*, зі свого боку, підкреслює схильність до емоційного розпаду. Англійський зворот *to be in hot water* акцентує на негативних емоціях: гніві та агресії.

Ще одна конотація води – зв'язок із життєвими труднощами й небезпеками. У цьому випадку вода стає метафорою для ситуації, з якої складно знайти вихід. Українська ідіома *хоч у воду скачи* відтворює стан, коли людина повністю пригнічена обставинами. Схожий зміст передають англійські вислови *in deep water* та *troubled waters* – метафори серйозних проблем або загроз.

Цікавою видається асоціація з водою у німецькій культурі, що відтворює вислів *das Wasser steht jemandem bis zum Hals*, який означає фінансову небезпеку та ризик опинитися в боргах.

Варто зауважити, що хоч вода відіграє роль потужного символу й має чимало конотаційних збігів у різних мовних культурах, у конкретній семантиці подеколи трапляються відмінності.

Потужним символом, що поєднує важливі протилежні сили – руйнацію та життєдайність, є вогонь. Його поширеною конотацією є пристрасть і енергія. У сталих висловах вогонь часто символізує інтенсивність емоцій та бажань. Українські звороти з *вогником* та *пашити вогнем* описують збудження та пристрасть. Аналогічний зміст передає англійська ідіома *fire in the belly*, де велику мотивацію також передано через образ вогню. Німецька ідіома *Feuer und Flamme sein* так само означає ентузіазм і запал.

Втім, вогонь має і негативний аспект, пов'язаний із небезпекою. Український вислів *гра з вогнем* і його буквальний англійський відповідник *to play with fire* вказують на небережність або ризик, що може призвести до серйозних наслідків. Цікаву ідею передає німецька ідіома *zwischen zwei Feuer geraten*, де

вогонь є метафорою кількох небезпечних або ризикованих ситуацій, з якими людина стикається одночасно.

Інша конотація вогню – конфлікт та ескалація напруження. З погляду метафори полум'я символізує різні форми агресії та суперечності. Український вислів *піддавати жару у вогонь* має прямі перекладні відповідники в англійській та німецькій мовах: *to add fuel to the fire* та *Öl ins Feuer gießen*. Ці звороти відтворюють здатність вогню метафорично позначати не лише реальне полум'я, але й конфлікти, що формує його конотацію суперечок та напруги.

Дощ як природне явище має не менш глибоке символічне значення та відтворює різноманітні культурні, соціальні та емоційні аспекти. У деяких культурах дощ асоціюють із несподіваністю, що пов'язано з раптовістю цього явища й здатності різко змінити плани або настрої.

Варто зауважити, що поширений в українській мові вислів *як дощ на голову* або форма *як сніг на голову*, що передає цю конотацію, не має відповідників із вживанням конотеми *дощ* в англійській чи німецькій мовах, де фактор несподіваності передають за допомогою конотеми *небо*, про що свідчать вислови *out of the clear sky* та *wie aus heiterem Himmel*.

Зі свого боку, спільною для культур України, Німеччини та англійських держав є конотація труднощів та перешкод, що пов'язана з дискомфортом, який дощ може принести у повсякденне життя.

Українській фразеологізм *з дощу та під ринву* виразно передає метафору погіршення ситуації. Аналогічний зміст має німецька ідіома *aus dem/vom Regen in die Traufe kommen*. Англійські звороти *rain on parade* та *it never rains but it pours* вказують на руйнування планів та низку неприємностей.

Окрім негативних конотацій, дощ нерідко сприймають як знак очищення, оновлення та надії, порівнюючи це з природним процесом настання сонячного світла після дощу. Англійський фразеологізм *no rain, no rainbow* підкреслює, що позитивні речі настають після періоду труднощів. Ідентичний зміст передає німецька ідіома *auf Regen folgt Sonnenschein*, де дощ символізує тимчасові проблеми, що змінюються на краще.

Слід зауважити, що багатозначне символічне навантаження у культурах України, Німеччини та англійських держав має вітер. Це природне явище може символізувати як фізичні процеси, так і емоційні категорії.

Насамперед вітер має конотацію непостійності, легковажності та нестабільності. Типовий для української мови вислів *вітер у голові* характеризує легковажну людину, нездатну на серйозні рішення. Не повністю точну, але схожу ідею передає німецька ідіома *durch den Wind sein*, що означає стан збентеження та розгубленості.

Поширена конотація вітру – зміни, зокрема або позитивні, здатні принести оновлення, або несприятливі, що вимагають адаптації. Український вислів *свіжий вітер* означає початок чогось нового або позитивні зміни. Англійський зворот *a wind of change*, зі свого боку, вказує на суттєві зміни, причому як позитивні, так і негативні. Дещо іншу ідею несе в собі німецький фразеологізм *irgendwo weht ein anderer Wind*, який акцентує на змінах, котрі вимагають від людини адаптації.

Зважаючи, що вітер – відносно непередбачуване та нестабільне явище, видається логічним, що його асоціюють із марністю зусиль або втратами. Конотація втрат відтворена в українській культурі, де вислів *пускати на вітер* означає гаєння

ресурсів, зворот *не кидати слова на вітер* акцентує на обов'язковості, ідіома *вітер у кишенях* означає наявність фінансових проблем.

Схожу ідею передає англійський фразеологізм *beat the wind*, тобто виконання марної роботи, що не приносить результату. Німецький вислів *etwas in den Wind schlagen* також відтворює концепцію витрачання зусиль та ресурсів на марну роботу.

Найсуттєвішою конотацією вітру слід вважати швидкість та рух. В українській мові конотація швидкості відтворена висловом *з вітерцем*, що означає швидкий рух зі здебільшого приємними відчуттями.

Значнішою мірою сприйняття вітру як швидкості можна спостерігати в англійській мові: *as swift as the wind*, *go like the wind*, *before the wind*. Аналогічну ідею передає німецький еквівалент *schnell wie der Wind*, що свідчить про універсальність асоціації вітру зі швидкістю.

Контрастне символічне навантаження у світогляді різних народів несуть хмари. Природні особливості спонукають до асоціації з розлогим спектром негативних емоцій, як-от сум, тривога або пригніченість, оскільки хмарні дні символізують складні періоди.

Український фразеологізм *хмара хмарою* і порівняння *як чорна хмара* вживають для опису людини, що перебуває у стані глибокого суму та пригніченості. В англійській мові відповідники *to be in a dark cloud* та *black cloud* передають аналогічну ідею та наголошують на негативних емоціях.

Також хмари мають конотацію мрійливості та ілюзорності. З одного боку, за допомогою хмар передають стан невідповідного сприйняття дійсності, а з іншого – перебування у стані нереального, але щасливого стану.

В українській культурі вислів *літати в хмарах* означає людину, яка наївно сприймає реальність і перебуває у власних мріях. Схожий зміст має англійський відповідник *head in the cloud*, що вказує на розсіяність та мрійливість, які віддаляють людину від об'єктивної реальності. Німецький зворот *auf Wolken schweben* передає таке саме значення.

Цікава особливість конотеми *хмари* полягає в асоціації зі щастям та піднесенням. Англійські фразеологізми *on a cloud*, *to be on cloud nine* та буквальний німецький відповідник *auf Wolke sieben schweben* вказують на стан щастя та ейфорії. Характерна контрастність між символом погіршення настрою та стану радості свідчить про багатогранність метафор цього образу.

Поміж іншого, хмари можуть мати конотацію попередження про майбутні проблеми або небезпеки, що є додатковим елементом цього явища як символу невизначеності або тривоги. Найвиразніше це відтворено в англійській мові за допомогою вислову *a cloud on the horizon*, що буквально означає майбутню проблему. Схожий зміст передає український фразеологізм *наганяти чорну хмару*, початкове значення якого – псувати настрої, але окрім цього, натяк на небезпечну ситуацію.

У результаті аналізу мовного матеріалу з'ясовано, що конотеми *небо* й *вогонь* мають найвищий показник універсальності сприйняття в культурах України, Німеччини та англійських держав. Зі свого боку, конотема *дощ* виявилась найменш універсальною.

Характерно, що більшість конотем містять контрастні конотації та поєднують протилежні емоції та ситуації. Таким чином, важливу роль під час дослідження конотацій відіграє культурний та соціальний контекст.

Процес зіставного аналізу лексичних конотацій мовних культур світу передбачає застосування методу аналізу, що полягає у послідовному розгляді складових елементів об'єкта, його ознак та властивостей. Важливо врахувати чинник добирання ілюстративного матеріалу, що досить об'єктивно відтворюватиме сутність досліджуваного предмета.

У межах дослідження для добирання прикладів використано низку джерел, серед яких, зокрема, такі:

- фразеологічні словники;
- словники асоціацій;
- універсальні електронні словники.

Принцип аналізу полягає в тому, щоб дібрати для кожної конотеми набір прикладів, що ілюструють її вживання у переносних та метафоричних контекстах. Для цього насамперед використано фразеологічний матеріал української, англійської та німецької мов.

Українським фактором є спосіб представлення здобутих результатів, що найбільш ефективно може бути використано у практичних цілях. У результаті зіставного аналізу укладено систематизований довідник, де наведено структуровану інформацію про виокремлені конотації для кожної конотеми та відповідний ілюстративний матеріал.

У кожному розділі конотеми проілюстровано зображенням для зручного та наочного сприйняття інформації, наведено короткий коментар і таблицю, де зазначено виявлені під час зіставного аналізу лексичні конотації та приклади з фразеології та сталих висловів в українській, англійській та німецькій мовах.

Для зручності користування комірками таблиці мають різні кольори залежно від наявності у певній конотеми лексичної конотації у визначеній мові. Так, комірка зеленого кольору означає, що конотація виявлена та збігається у принаймні двох мовах, комірка синього кольору означає, що конотація загалом виявлена, але в різних мовах збігається лише частково, а комірка жовтого кольору означає, що конотація не збігається.

Головна перевага укладеного довідника полягає у його лаконічній та зручній у використанні структурі та відсутності значного обсягу теоретичних даних. Спосіб представлення інформації у вигляді таблиць робить посібник комфортним під час використання.

У процесі вивчення навчальних дисциплін на зразок лінгвокраїнознавства, перекладознавства або міжкультурних комунікацій джерело такого типу може становити цінність у контексті дослідження не тільки національних особливостей світогляду окремого народу, але й аспекту порівняльного аналізу менталітету представників різних націй.

Хоча теоретичний аспект конотації як мовознавчого явища та процес його розвитку в діахронічному контексті загалом досліджений досить ґрунтовно, слід констатувати, що практична частина порівняльного аналізу конотацій різних культур все ще недостатньо опрацьована в сучасній науці.

Подальші дослідження можуть становити суттєвий потенціал для розвитку теоретичного лінгвокраїнознавства. Як приклади таких досліджень варто навести детальний розгляд інших груп конотацій, як-от: емоційні стани людини, фітоніми, антропоніми, топоніми у контексті вузьконаціонального сприйняття.

Варто зауважити, що в результаті існує чітка перспектива створити універсальний, значний за обсягом довідник лексич-

них конотацій, де відтворено національні особливості сприйняття окремих мовних категорій у різних культурах світу, що, зі свого боку, становить значну користь у контексті навчання та викладання низки дотичних наукових дисциплін.

Література:

1. Манакин В.М. *Мова і міжкультурна комунікація*: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.
2. Hartmann R.R.K. *Dictionary of Lexicography*. London and New York: Routledge, 2002. 176 p.
3. Bullon S. *The Treatment of Connotation in Learners' Dictionaries*. Proceedings Papers from the EURALEX, 1990. P. 27–33.
4. Bloomfield L. *Language*. The University of Chicago Press, 1984. 564 p.
5. Мариненко І.О. *Лексикологія української мови: практикум*. К.: 2017. 172 с.

Ryzhkova V., Shein I. Lexical connotations of natural phenomena names in the world's linguistic cultures

Summary. The article deals with the comparative analysis of lexical connotations of natural phenomena names in the linguistic cultures of Ukraine, Germany and English-speaking countries (USA, Great Britain).

Special attention is given to the concept of lexical connotation as a multifaceted linguistic phenomenon that reflects cultural, symbolic and emotional aspects of linguistic consciousness. The approaches of Ukrainian and foreign scholars to the interpretation of the concept of 'connotation' are characterised.

In the context of the comparative analysis of lexical connotations, the lexical entities that are the names of natural phenomena, including connotations 'sky', 'water', 'fire', 'rain', 'wind', 'clouds', are thoroughly examined. The lexical array of phraseological combinations, fixed expressions and associations in Ukrainian, German and English is used as a source of illustrative material.

For the examined connotations, common and different connotative meanings are discovered, which reflect the peculiarities of how representatives of different cultures perceive natural phenomena. The article describes how this process is established in the natural language. The special role of cultural and social contexts in the comparative analysis of lexical connotations is highlighted.

The article describes the method of selecting illustrative material, which results in a sufficiently objective reproduction of the subject being studied. The emphasis is made on the method used for presenting the study results, which can be used for practical purposes, in particular, in the educational process.

For further research, the article suggests a way to systematise the results in a format suitable for use in the educational process in the study of a number of related humanities and linguistics disciplines.

The article outlines the experience of compiling a lexical connotation reference book, the structure of this reference book and the peculiarities of its layout.

Also, the article describes the prospects for further research in the field of comparative analysis of lexical connotations of world language cultures in the context of teaching scientific disciplines.

Key words: connotation, analysis, natural phenomenon, context, reference book, teaching, educational process.